

ERGONIMLARNING SHAKLLANISH TAMOIYILLARI VA TURLARI

Yangiboyeva Sohiba Ro'zmat qizi – UrDU Filologiya fakulteti yoshlar bilan ishlash bo'yicha dekan muovini

Onomastika tilshunoslikning bir tarmog'i bo'lib, u XX asrning I yarmidan boshlab, maxsus predmet sifatida shakllana boshladi. Bu soha xususiy nomlar, ularning vazifalari, rivojlanishi, paydo bo'lish tarixini geografik, tarixiy, sotsiologik, filosofik, etnografik va psixologik aspektda o'rganadi. Shuni ta'kidlash kerakki, xususiy nomlar juda qadimdan boshlab paydo bo'lgan, ammo ularni o'rganish yaqin o'tmishda yuzaga kelgan.

So'nggi yillarda xususiy nomlarni semantik, etimologik jihatdan o'rganish ishlari ancha yuqori bosqichga ko'tarildi. Tilshunoslik sohasida ger menevtika yo'nalishi paydo bo'ldi. Hermeneuō – yunoncha so'z bo'lib, tushuntirish, izohlash, tarjima qilish ma'nolarini anglatadi. Ushbu nazariyaning asosiy mohiyati so'z ma'nosini avvalo o'zing anglab olasan, keyin boshqalarga tushuntirasan.

Rus tilshunosligida onomastika bo'yicha ko'plab munozaralar yuzaga keldi. Masalan, A.A.Reformatskiy xususiy nomlarni ikkiga bo'ladi. 1. Onomastika (shaxsiy ismlar: familiya, ism, laqablar. Bunga hayvonlar nomi ham kiritiladi). 2. Toponimika (geografik nomlar – tog'lar, past tekisliklar, cho'l, dengiz, daryo, mamlakatlar, viloyatlar, shaharlar, aholi yashaydigan turli makonlar)¹.

V.D.Bondamtov esa onomastikaga tildagi mavjud bo'lgan barcha nomlarni kiritadi. U xususiy nomlarni quyidagi turlarga bo'ladi:

1. Antroponimlar – inson nomlari (ism, familiya, laqab, taxallus);
2. Toponimlar – geografik obyektlar nomlari (daryo, dengiz, okean, tog', shaharlar, qishloqlar, maydonlar, yulduz, planeta, kometa);
3. Zoonimlar – hayvon nomlari (ot, sigir, tuya, it, mushuk, qushlar, baliq);
4. Teonimlar – xudolar, mifologik personajlar nomlari;
5. Ktematonimlar – yunoncha "ktenatos" – buyum, boylik so'zidan olingan bo'lib u korxona, muassasa, tashkilot, tarixiy voqealar, bayramlar, matbuot organlari, nashriyotlar, san'at va adabiyot asarlari, paroxodlar, poyezdlar, yer yo'ldoshlari, teatrlar, magazinlar, ayrim predmetlar (to'p, qo'ng'iroq) nomlarini o'z ichiga qamrab oladi².

Rus tilshunosligida bunday qarashlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ularga baho berish bizning vazifamiz doirasidan chetda qoladi.

Binobarin, onomastika yunoncha atama bo'lib, onomastukoc – ismga oid, onoma-ism, nomni anglatadi. Tilshunoslikning ushbu tarmog'i o'zbek olimlarining ta'kidlashlaricha ikki qismga bo'linadi. 1. Ismlar, urug' va qabilalar, elatlar, millatlarning nomlari (etnonimika) va geografik atamalar (toponimika) haqidagi fan. 2. Leksikologiyani atqli otlarni familiyalar (oila va urug' ismlari) ni o'rganadigan tarmog'idir. Atqli otlar kelib chiqishi (turdosh otlar bilan aloqadorligi, boshqa tillardan o'tganligi)ga ko'ra, lug'at tarkibida tutgan o'rni, ulardan turdosh otlarni

¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение – М.: 1967. –Б.62.

² Бондаметов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. –Б.3.

yasash imkoniyatlari jihatidan ahamiyatli. Shuningdek, atoqli otlar shu ismlarni tashuvchi kishilar mansub bo'lgan urug', qabila, elat yoki xalq tarixi uchun muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'zbek tilidagi ismlar kelib chiqish tomonidan turlichadir: sof o'zbekcha nomlardan tashqari turli tillardan o'tgan ismlar ham mavjud. Bu ismlar orasidagi xorijiy elementlar o'zbek xalqi va tili qanday tarixiy jarayonlarni kechirganligi, qaysi xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy hamkorlikda bo'lganligini namoyish qiladi. Onomastika til va jamiyat tarixiga oid ma'lumotlarni puxtalashtirish imkonini beradi.

Leksikologiyaning bu tarmog'i atoqli otlardan turdosh otlarning yasalishi va ular anglatadigan ma'nolarni o'rganadi.

O'zbekistonda onomastika va uning tarmoqlari xususida ko'pgina ishlar amalga oshirilgan³. Bu ishlarda asosan toponim, antroponim, etnonim, ergonim kabi sohalar tadqiq qilingan bo'lib, ergonim, faleronim, emporonim, xrematonim kabi onimlar haqida so'z yuritilmagan.

Buning sotsial – iqtisodiy sabablari bor, albatta. Sho'ro davrida xususiy korxonalar ochish mumkin emas edi. Shu sababli savdoga aloqador va aloqador bo'lmagan barcha muassasa va tashkilotlar davlat tasarrufida bo'lib, unga oddiy, real nomlar qo'yilar edi. Shu sababli ergonim va shu qatordagi boshqa nomlar tadqiqot doirasidan chetda qolib keldi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin hayotimiz keskin o'zgardi, tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalar rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Natijada ko'plab fermer xo'jaliklari, firmalar, savdo-sotiqqa aloqador do'konlar, xususiy korxonalar paydo bo'la boshladi. Har bir obyekt paydo bo'lar ekan, u o'z nomiga ega bo'lishi kerak.

O'tgan asrning 90-yillaridan boshlangan bu yangiliklar hozirda cho'qqisiga chiqdi. O'z navbatida, tilshunoslik ilmiga ko'plab yangi atamalar kirib keldi. E.Begmatov o'z tadqiqotida o'zbek tilida mavjud bo'lgan quyidagi atamalarni sanab o'tadi: antroponimiya, zoonimiya, teonimiya, toponimiya, kosmonimiya, fitonimiya, xrononim, politonim, ergonim, faleronim, dignitonim, poreyonim, mifonim, anemonim, stratonim, gemeronim, ideonim. Tadqiqotchilari mana shu 19 ta atamaning 15 tasiga izoh berib, ularning aksariyati o'zbek tilshunosligida hali o'z tadqiqotchilarini kutib turganligini qayd qiladi⁴. Shularning orasida ergonimlar ham bor.

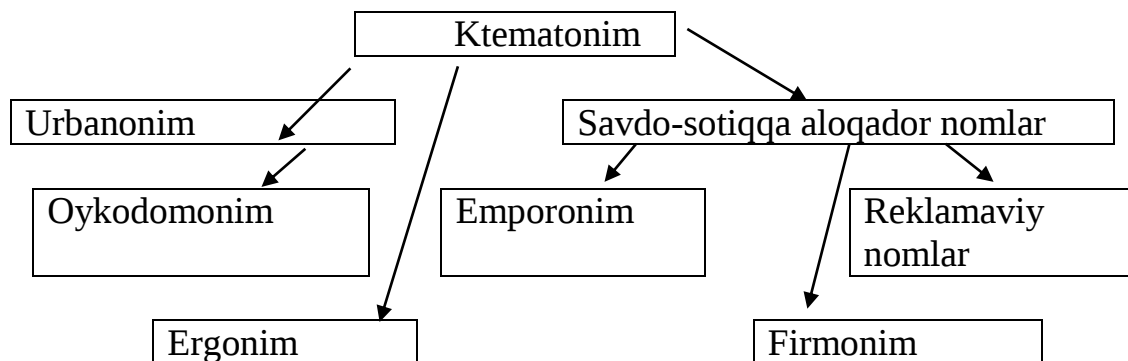
Shu narsani ham ta'kidlab o'tish lozimki, hayotimizda ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlar negizida shakllanayotgan mazkur obyektlar o'zining munosib nomiga ega bo'lishi kerak. Bu masalada xalqning madaniy saviyasi, didi, farosati, umuman,

³ Қаранг: Бегматов Э. Топонимлар имлоси муаммолари. // Ўзбек тили ва адабиёти, №3, 1996. – Б. 26-30; Норкулова М. Арабча ўзлашма исмлар семантикасига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, №4, 1997; Отажонова А. Аргин ва олчин этнопонимларининг этимологиясига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, №4, 1997. – Б.66-69. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. (128); Нейматов Х. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни. //Ўзбек тили ва адабиёти. №6, 1988. – Б.38-43; Мухаммедов С. Ўзбек тили лексикаси ривожланишининг айрим семиотик хусусиятлари. // Ўзбек тили ва адабиёти, №, 1988. – Б.43-49; Латипов Ж. Ўзбекистон топонимикасининг ўрганилишига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. №3, 1973. – Б.65-69; Найимов С. Бухоро вилояти этноонимлари. // Ўзбек тили ва адабиёти, №3, 1984. – Б.24-27; Шоабдурахмонов Ш. Антропонимик формантларнинг таркибий-функционал ривожига ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти, №4. 2003. – Б.20-22; ва б.

⁴ Бегматов Э., Авлоқулов Я. Кўрсатилган мақола, 37-бет.

millat mentaliteti katta rol o'ynaydi. G'arb davlatlarida, jumladan Rossiyada ham ergonimik atamalar mohiyat jihatidan e'tiborga loyiqdir.

Odatda ergonimlar savdo-sotiqqa aloqador va aloqador bo'lmagan nomlar o'rtasidagi oraliq holatni ishg'ol qiladi. Uni biror tashkilotga qo'yish lozim degan yuridik qonun ham yo'q. Agarda asosiy atamalarni ko'rib chiqqanda va savdo-sotiqqa aloqador va aloqador bo'lmagan xarakterdagi nomlarni hisobga olganda uning tizimi quyidagicha bo'ladi:

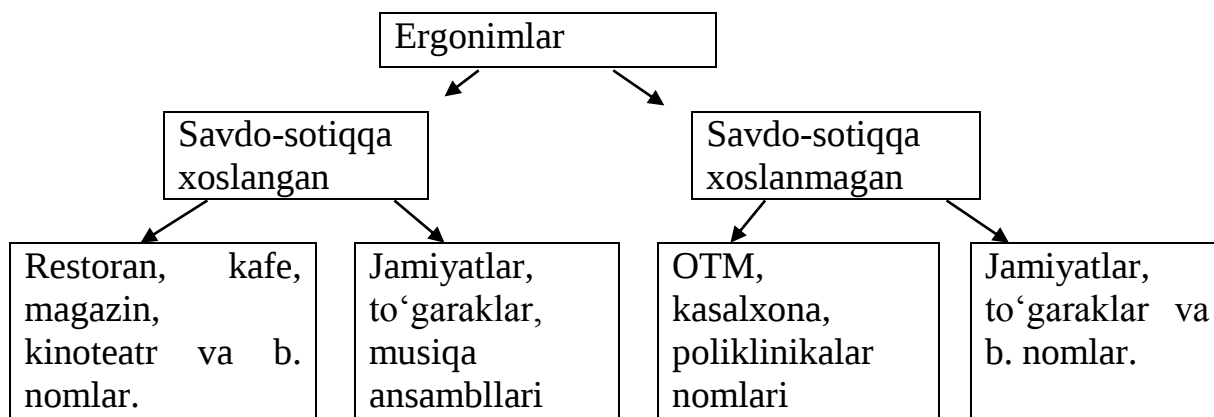

Shunday qilib, "Ktematonim" atamasi urbanonimlar, savdo-sotiqqa aloqador nomlar va ergonimlar uchun umumiy yoki qarindosh atama hisoblanadi. Urbanonim savdo-sotiqqa aloqador bo'lishi ham, bo'lmisligi ham mumkin. Shu sababli ular savdo-sotiq nominatsiyasiga aloqador bo'lsa ham, to'la ravishda mazkur yo'nalishdan joy ola olmaydi. Urbanonimlarga oykodonomlar (istagan bir bino nomi) ham aloqadordir.

Savdo-sotiq nominatsiyasiga emporonimlar (savdo tashkilotlari nomi), reklamaviy nomlar va firmonimlar ham kiradi.

Ergonimlar esa urbanonim va savdo-sotiq nominatsiyalari oralig'idan joy oladi. Ular muassasa nomlarini ham o'z ichiga qamrab olishi mumkin. Bu jihatdan urbanonim va oykodonomlarga yaqinlashadi. Shu bilan birga ergonimlar to'garak, jamiyat nomlarini ham anglatishi mumkin.

To'la ravishda ergonimlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan xususiyatlardan kelib chiqib, ergonimlarni unga yaqin bo'lgan atamalardan farqini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Ergonimlar savdo-sotiqqa xoslangan va xoslanmagan barcha muassasalarga nom sifatida tanlanishi mumkin.

2. Ergonimlar – kishilardan iborat barcha korxona birlashmalarining xususiy nomi sifatida tanlanishi mumkin. Bu korxonalar yuridik huquqqa ega bo'lishi shart emas.

3. Ergonimlar muayyan tashkilotlar (teatr, mehmonxona, magazin, kafe) nomi sifatida, shuningdek, turli to'garaklar, jamiyatlarga ham nom sifatida qo'yilishi mumkin.

Ergonimlar istagan bir lingvistik atama kabi semiologik tizim birligi hisoblanadi.

Ergonim xususiy nom sifatida faoliyat ko'rsatganligi sababli predmetlarni nomlash va ularni bir-biridan farqlashga xizmat qiladi. Ular istagan bir so'z turkumidan hosil bo'lishi mumkin (sifat, fe'l, olmosh, ravish) Ushbu so'z turkumlari substantivatsiya natijasida ot turkumiga aylanadi. Ergonimlar bir so'zdan tortib, butun bir gap tarzida shakllanishi mumkin. O'z navbatida, bu hodisa o'zgaruvchan va kam yashovchandir. Shuningdek, ular, asosan, ramziy nomlash xususiyatiga ham ega. Ularning o'zgaruvchanligiga asosiy sabab obyekt nomlarining kengayishi, xizmat ko'rsatish usulining yangilanishi va bozordagi raqobatning kuchayishidir. Ushbu omillar obyekt nomlarining yangilanishiga, takomillashishiga, ba'zan esa kasodga uchrashiga olib keladi.

Ergonimlarning yasaliishi turli tuzilmalar orqali amalga oshadi. Morfemizm doirasida turli qo'shimchalar yordamida shakllanadi: "Chorvachilik", "Kommunalchi", "Aloqachi", "Bog'bon", "Paxtakor" kabi.

Bir tomondan olib qaraganda ergonimlarning turli toifalari hayotimizdagi yangiliklarni ifodalash orqali leksik boyligimizning oshishiga ham o'ziga xos hissa qo'shayotir. Ikkinchi tomondan ushbu holat keng ommaga tushunarli emas. Ularning katta qismi oddiy kishilarga tanish emas, balki mavhum tushuncha sifatida qabul qilinadi. Ularni izohlash, tadqiq qilish tilshunoslikning birinchi galdagi vazifasidir.